

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY TA‘LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI
BUXORO DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI
PEDAGOGIK TA‘LIM KAFEDRASI**

**“OLIY TA‘LIM SIFATI – YANGI O‘ZBEKISTON
TARAQQIYOTINI YANADA YUKSALTIRISHNING
MUHIM OMILI”**

RESPUBLIKA ILMIY-AMALIY ANJUMAN

MATERIALLARI

(2024 йил 10 oktabr)

Buxoro - 2024

“Oliy ta’lim sifati - Yangi O‘zbekiston taraqqiyotini yanada yuksaltirishning muhim omili” mavzusidagi // respublika ilmiy-amaliy anjumani. Buxoro: “Durdona” nashriyoti, 2024. 300 bet

Ilmiy-amaliy anjuman materiallari to’plamida Respublikamiz va Rossiya olimlari, soha mutaxassislari, ilmiy tadqiqodchilar, magistr’lar, talabalar maqolalari o’rin olgan.

Ilmiy anjumanning dasturiy qo’mitasi

1.	B.B.Ma’murov	–	Institute rektori, p.f.d., professor, rais;
2.	Sh.N.Murodov	-	Buxoro davlat pedagogika instituti ilmiy ishlar prorektori, f.f.f.d.(Phd), dotsent hamrais;
3.	G.R. Akramova	–	BuxDPI ilmiy tadqiqotlar va innovatsiyalar bo’lim boshlig’i, p.f.d (DSc), professor rais o’rinbosari.
4.	E.M. Muxtorov	–	BuxDPI dotsenti, p.f.n., a’zo;
5.	S.Q. Qahhorov	–	BuxDu professori, p.f.d. a’zo;
6.	B.Q.Xodjayev	–	BuxDu professori, p.f.n. a’zo;
7.	Sh.SH.Olimov	–	BuxDu professori, p.f.d. a’zo;
8.	G.V.Izbullayeva	–	BuxDPI professori, p.f.d. a’zo;;
9.	M.Ya.Ergashov	–	BuxDPI professori, k.f.n., a’zo;
10.	G.T.Boymurodova	–	BuxDPI professori, p.f.d. (DSc), a’zo;
11.	Q.F.Abdullayev	–	BuxDPI dotsenti, a’zo;
12.	M.Farmonov		Vobkent tuman maktabgacha va maktab ta’limi bo’limi boshlig’i a’zo;
12.	S.M.Umarova	–	BuxDPI dotsenti p.f.f.d.(Phd), a’zo;
13.	A.N.Nusratov	–	BuxDPI dotsenti p.f.f.d.(Phd), a’zo;

Mas’ul muharrir:

S.M.Umarova pedagogika fanlari bo’yicha, falsafa doktori (PhD), dotsent

Taqrizchi:

Sh.SH.Olimov, pedagogika fanlari doktori, professor

G.V.Izbullayeva pedagogika fanlari doktori (DSc), professor

To’plovchi va nashga tayyorlovchi:

A.N.Nusratov

BOSHLANG‘ICH SINFLARDA BADIY MATN TAHLILINI TAKOMILLASHTIRISH

O‘ktamova Mehriyo A‘zamovna
Buxoro davlat Pedagogika instituti
Tayanch doktoranti
mexrigiyouktamova@gmail.com
tel: +99893-082-97-17

Annotatsiya: Ushbu maqolada boshlang‘ich sinflarda badiiy asarni tahlil qilish bosqichlari, o‘qituvchi badiiy asar ustida ishlashda qanday masalalarni hal qilishi lozimligi, badiiy asar ustida ishlash bosqichlari, shuningdek Boshlang‘ich sinflarda badiiy matn tahlilini takomillashtirish chora tadbirlari to‘g‘risida so‘z yuritiladi.

Tayanch so‘z va tushunchalar: badiiy matn, takomillashtirish, rivojlantirish, Metod va metodologiya, shakl va mazmun, makon va zamon, xususiylikdan umumiylikka o‘tish tamoyili, tahlil tiplari.

Совершенствование анализа художественного текста в начальных классах.

Аннотация: В данной статье говорится об этапах анализа художественного произведения в младших классах, какие вопросы должен решать учитель при работе над художественным произведением, этапах работы над художественным произведением, а также о мерах по совершенствованию анализа художественного произведения. текст в начальных классах.

Ключевые слова и понятия: художественный текст, совершенствование, развитие, метод и методология, форма и содержание, пространство и время, принцип перехода от частности к всеобщности, виды анализа.

Improving the analysis of artistic text in primary grades

Annotation: This article talks about the stages of analyzing a work of art in elementary grades, what issues a teacher should solve when working on a work of art, the stages of working on a work of art, as well as measures to improve the analysis of artistic text in primary grades. is conducted.

Key words and concepts: artistic text, improvement, development, method and methodology, form and content, space and time, the principle of transition from particularity to generality, types of analysis.

Zamonaviy maktab oldiga qo‘yilgan vazifalar, kichik maktab yoshidagi o‘quvchilar umumiy rivojlanishining o‘sganligi, psixologiya va xususiy metodika sohasidagi yutuqlar sinfda o‘qish mazmuni va o‘qitish metodlariga o‘zgartirish kiritishni talab qilinmoqda. Shularga bog‘liq holda badiiy asarni tahlil qilish metodikasi takomillashtira borildi: takroriy bayon qilish mashqlari kamaytirildi, ijodiy va o‘qilgan matn yuzasidan o‘z fikrini bayon qilish ko‘nikmasini o‘stiradigan mashqlar ko‘paytirildi, asar qismlari ustida emas, balki yaxlit asar ustida ishlanadigan bo‘ldi, asar g‘oyasi va obrazlarini tushuntirishda o‘quvchilarning mustaqilligi ortdi, matn ustida ishlashda xilmaxil topshiriq turlaridan, ta‘limda texnika vositalaridan va ilg‘or pedagogik texnologiya usullaridan ko‘proq foydalanila boshlandi. XX asrning 60-yillarida yaratilgan maktab dasturida kichik maktab yoshidagi o‘quvchilarda shakllantiriladigan matn ustida ishlash ko‘nikmalari belgilab berildi, shuningdek, 1-4-sinflarda o‘qish malakasiga qo‘yilgan talablar ancha aniq b o‘ldi. XX asrning 70-yillari boshlarida mazmuni va metodik apparati jihatidan hayotga yaqinlashtirilgan o‘qish kitoblari yaratildi. Mustaqillik tufayli ta‘lim sohasida ham katta islohotlar amalga oshirildi. 1999 yil boshlang‘ich ta‘limning ham “Davlat ta‘lim standarti” yaratildi, o‘quv dasturlari yangilandi. 2005 yil tajriba-sinov natijalari hisobga olinib, davlat ta‘lim standartlari va o‘quv dasturlari qayta ko‘rib chiqildi. Boshlang‘ich sinflarda badiiy asar quyidagi muhim metodik

qoidalar asosida tahlil qilinadi: 1. Asar mazmunini tahlil qilish va to'g'ri, tez, ongli, ifodali o'qish malakalarini shakllantirish bir jarayonda boradi (asarning mazmunini tushuntirishga oid topshiriq o'qish malakalarini takomillashtirish topshirig'i ham hisoblanadi).

2. Asarning g'oyaviy asoslari va mavzusini, uning obrazlari, syujet chizig'i, kompozitsiyasi va tasviriy vositalarini tushuntirish o'quvchilarning shaxs sifatida umumiy kamol topishiga yaxshi xizmat qiladi, shuningdek, bog'lanishli nutqining o'sishi (lug'atining boyishi va faollashishi)ni ta'minlaydi.

3. O'quvchilarning hayotiy tajribasiga tayanish asar mazmunini ongli idrok etishning asosi va uni tahlil qilishning zaruriy sharti hisoblanadi.

4. Sinfda o'qishga o'quvchilarning bilish faoliyatini faollashtirish, atrof muhit haqidagi bilimlarini kengaytirish va ilmiy dunyoqarash asoslarini shakllantirishning samarali vositasi sifatida qoraladi.

Badiiy matnning lisoniy tahlili kursining metodologiyasi dialektik tafakkur qonuniyatlariga asoslanadi. Metodologiya so'zi yunon tilidan olingan bo'lib, metodos-yo'l, usul va logos-ta'limot demakdir. Boshqacha qilib aytganda, insonning nazariy va amaliy faoliyatini to'g'ri uyushtirish, tashkil etish haqidagi ta'limotdir. Dialektik tafakkur narsa va hodisalarning mohiyati ularning bir-biri bilan aloqadorligi va rivojlanishi falsafiy qonunlar, tushunchalar (kategoriyalar) tizimi yordamida ochib beradi. Dialektikaning qonun va tushunchalari voqelikdagi narsa va hodisalarning eng umumiy aloqasini aks ettirib, insonda narsalarning mohiyatiga chuqur kirib borish va ongli tahlil qilish imkoniyatini yaratadi. Lekin mazkur qonuniyatlar muayyan badiiy asarga tatbiq qilinganida uning xususiy tomonlarini hisobga olish zarur. Shundan kelib chiqib, badiiy matnni lisoniy tahlil qilish jarayonida quyidagi tamoyillarga tayanib ish ko'rilsa maqsadga muvofiq bo'ladi degan fikrdamiz:

1. Shakl va mazmun birligi tamoyili.

2. Makon va zamon birligi tamoyili.

3. Xususiylilikdan umumiylikka o'tish tamoyili.

Tahlil usullari sifatida esa quyidagilar e'tirof etiladi:

1. Lisoniy tabdil usuli.

2. Matn variantlarini qiyoslash usuli.

3. Lug'atlarga asoslanish usuli.

4. Lisoniy birliklar indeksini tuzish usuli¹

Borliqdagi narsa va hodisalar o'rtasidagi aloqadorlik, bog'lanish turlaridan biri shakl va mazmunning dialektikasidir. Shakl va mazmunning dialektik birligi tushunchasi har qanday matn uchun zaruriy xususiyat hisoblanadi. Faylasuflar mazmunga 'muayyan narsa va hodisalarni tavsiflovchi ichki elementlar va o'zgarishlarning majmui' deb baho beradilar. Shaklni esa 'mazmunni ifodalash usuli, tashkil etuvchisi' sifatida talqin qiladilar. Shakl va mazmun bir-biri bilan shunday bog'lanib ketganki, birida sezilgan nuqson ikkinchisidagi butunlikka putur yetkazishi mumkin. Shakl va mazmun muvofiqligi buzilsa, muallifning niyati to'la namoyon bo'lmay qolishi turgan gap. Bunda asosiy e'tiborni matn va uning janr xususiyati o'rtasidagi muvozanatga qaratgan holda, matndagi lisoniy birliklarning matn tabiatiga mosligi masalasini ham diqqat markazidan qochirmaslik kerak. Masalan, qahramon ruhiyatidagi g'azablanish holatini ifodalashda siqiq jumalarning ishlatilishi, dag'al va chet so'zlarning qo'llanishi kabilar ham mazkur tamoyil asosida tekshirilishi mumkin. Yoki muallif nutqini ko'zdan kechiradigan bo'lsak ijobiy qahramon tasvirida ko'tarinki bir ruh, yorqin ranglar va yoqimli ifoda tarzini sezamiz. So'zlar ham shunga mos tanlanadi. Salbiy qahramon tasvirida esa buning teskarisini kuzatamiz. Yuz-ifoda yoki fe'l-atvor tasvirida tund ranglar, bezgin ruh va yoqimsiz ifoda tarzi sezilib turadi. Insonning fe'l-atvori va qiyofasida ham ma'lum ma'noda muvofiqlikning bo'lishi tabiiy hol. Yozuvchilar badiiy asar yaratishda bu muvofiqlikni yanada bo'rttirib, yanada ta'kidlab ifodalashga harakat qiladilar. Shu orqali asarning ishonarliligini ta'minlaydi hamda kitobxon munosabatini shakllantirib boradi.

¹ Бадий матнни лисоний таҳлил қилишнинг методологияси, тамойил ва усуллари ҳақида қаранг: Ўринбоев Б. ва бошқ. Ўша асар. 1990., Шодмонов Э. Бадий матннинг лингвистик таҳлили.// «Мактабда ўзбек, рус тиллари ва адабиёти», 1991, №8.

Mavzu bilan tanlangan janr o‘rtasidagi moslik shakl va mazmun birligi tamoyilining asosiy tekshirish obyektlaridan hisoblanadi.

Badiiy matnning til xususiyatlari tekshirilayotganida undagi har bir hodisaga makon va zamon birligi tushunchasini hisobga olib yondashish kerak. Har qanday asar davr va makon bilan bog‘liq holda yuzaga keladi. Tarixiy mavzudagi asar tilida muayyan zamon ruhini tashuvchi voqealarning qaysi makonda, qanday muhitda yuz berayotganini oydinlashtiruvchi leksik-grammatik birliklar ishtirok etadi. Makon va zamon birligi tushunchasi badiiy asargagina xos belgi emas. U har qanday matn ko‘rinishiga taalluqlidir. Ushbu tamoyil asosida tahlil olib borilayotganda matn yozilgan davr, matnda ko‘tarilgan mavzu va matn birliklarining tabiatiga qarab diaxron va sinxron aspektlardan biri tanlanishi kerak. Buni yirik so‘z san’atkori Abdulla Qahhor hikoyasidan olingan quyidagi parcha asosida ko‘zdan kechiramiz.

-Ha, sigiring yo‘qoldimi?

-Yo‘q... sigir emas, ho‘kiz, ola ho‘kiz edi.

Yo‘qolmasdan ilgari bormidi? Qanaqa ho‘kiz edi?

-Ola ho‘kiz...

-Yaxshi ho‘kizmidi yo yomon ho‘kizmidi?

-Qo‘sh mahali...

-Yaxshi ho‘kiz birov yetaklasa ketaberadimi?

-Bisotimda hech narsa yo‘q...

-O‘zi qaytib kelmasmikin?... Birov olib ketsa qaytib kela ber, deb qo‘yilmagan ekan-da. Nega yig‘lanadi? A? Yig‘lanmasin!(Tanlangan asarlar. 1-tom. 33-bet).

Bu suhbat qayerda, qaysi davrda, qanday odamlar o‘rtasida bo‘lib o‘tayotganligini keltirilgan ushbu kichik parchadan ham bilsa bo‘ladi. Savol ham qisqa, javob ham. Savol berish tarzida kibr, mensimaslik, voqelikka arzimasi bir narsaga qarayotgandek beparvo munosabat seziladi. Piching, kesatq va masxara ohangi aniq aks etgan. Javobdan esa qahramonning soddaligi, faqirligi anglashiladi. Suhbat amin huzurida bo‘lib o‘tyapti. Shunga muvofiq rasmiy nutq elementlaridan foydalanilgan.

Har bir til hodisasi muayyan matnda alohida – alohida olib o‘rganiladi, izohlanadi va shu asosda umumlashtiriladi. Badiiy asarda tilga olingan detallar asarning umumiy ruhiga yoki davr ruhiga qay darajada mos kelishi aniqlanadi. Qahramon dunyoqarashi uning nutqida qay darajada aks etgan? Asar ishtirokchilarining dialoglari monologlari badiiylik talablariga javob beradimi? Umuman asardagi xususiy holatlar asarning butuniga aloqadormi, yo‘qmi kabi holatlar aniqlanadi. ‘Mavzu, janr, uslub va tilga xos umumiy belgilar hamda muallif individualligiga xos xususiy belgilarning matnda namoyon bo‘lishini izohlash’¹ ham shu tamoyil talablaridan hisoblanadi. Turli qatlamga xos so‘zlarning badiiy matnda qo‘llanishi bilan bog‘liq tekshirishlar yoki qahramonlarning o‘zlari mansub bo‘lgan toifa tilidan qay darajada iste’foda qilishini o‘rganish kabilarda xususiylikdan umumiylikka o‘tish qonuniyati hisobga olinadi.

Tabdil – ‘almashtirish, o‘zgartirish, o‘rin almashtirish’ degan ma’noni bildiradi. Asar tilining badiiyligi, ishonarliligi, yozuvchining mualliflik mahoratini aniqlashda ushbu tahlil usuli natijalaridan foydalaniladi. Asarda qo‘llanilgan so‘z yoki iboralarni, jumalarni qayta tuzib ko‘rish, o‘xshashi bilan almashtirib ko‘rish va shu asosda baho berish nazarda tutiladi. Masalan, Abdulla Qahhorning ‘Anor’ hikoyasidagi mana bu misolga e’tibor bering:

‘ – YO qudratingdan, indamaydi-ya! – dedi Turobjon keltirgan **matoini** titkilab – mana, chaynab ko‘r! Ko‘rgin, bo‘lmasa, innaykiyin degin...

Ayni o‘rinda **narsa** so‘zi emas, balki atayin mato so‘zi qo‘llangan. **Narsa** so‘zi uslubiy jihatdan xolis, **mato** so‘zi esa ayni ma’nosi bilan xolis emas, ya’ni unda kamsitish bilan bog‘liq ma’no qirrasini mavjud, bu ma’no qirrasini **titkilab** fe’l shakli bilan yana ham ta’kidlangan. Anorga boshqorongan bo‘lgan va erining anor olib kelishini intiq kutib o‘tirgan xotin nazarida, bu-ku arining uyasi – mumli asal ekan, toza asalning o‘zi ham narsa emas faqat mato. Hikoyaning umumiy

¹ Ўринбоев Б. ва бошқ. Ўша асар. 15-16-б.

intonatsiyasi, voqea rivoji ayni o'rinda mato so'zini boshqa sinonimi bilan almashtirishga imkon bermaydi.¹

Mahoratli adib CHO'lpon asarlaridan bunday holatlarni istagancha topish mumkin. Masalan, o'zbek tilida o'ramoq, burkamoq, chulg'amoq, chirmamoq tarzidagi ma'nodosh so'zlar qatori mavjud bo'lib, burkamoq so'zida o'ramoq so'ziga nisbatan o'rash belgisi anchayin ortiq, ya'ni uning ma'no qurilishida 'hech bir ochiq joyini qoldirmay' degan qo'shimcha ifoda semasi mavjud. Shuning uchun ham ushbu parchada CHO'lpon tegishli mazmun ifodasi uchun o'ramoq so'zini emas, balki ayni burkamoq so'zini tanlash orqali tasvirdagi aniqlik va ekspressivlikni oshirishga muvaffaq bo'lgan: Hali tuzuk-quruq odam qatoriga kirib yetmagan bu qizchani katta xotinlarning oriyat paranjisiga burkaganlar, paranjining uzun etaklari katta bir tugundek uning qo'ltig'ini to'lg'azardi.² Shuning uchun ham mazkur o'rindagi birliklarni sinonimi bilan yoki boshqa biror so'z bilan almashtirib bo'lmaydi. Almashtirilsa asar badiyatiga putur yetadi.

Bu usul orqali ma'lum asar matni boshqa variantlari bilan qiyoslanadi va lisoniy farqlarning mohiyati adib nuqtai nazari, badiiy-estetik niyati hamda asar g'oyasiga bog'lab yoritiladi. Yozuvchining badiiy asar tili ustida ishlashini o'rganishda, yozuvchi tuzatishlarni ayni bir mazmunni ifodalashga qaratilgan turli vositalarni aniqlashda va umuman yozuvchining tildan foydalanishdagi mohoratini belgilashda bu usul yaxshi samara beradi.

Masalan, 'Navoiy' romanining qo'lyozmasida:

-Buvijon, - hayajonlanib so'zladi Dildor, - ko'rsangiz ayting, hech qanday yomon niyatda bo'lmasin, tinch yursin (600-bet).

Nashrda: -Buvijon, - shivirladi u, - uni ko'rsangiz ayting, hech qanday yomon niyatda bo'lmasin, tinch yursin (237-bet).

Bu epizodda suhbat podshoh harami darvozasi yonida yuz beryapti. Vaziyat va ruhiy holat uyg'unligi ikkinchi variantda aniq ko'rinadi. Yoki G'afur G'ulomning 'Shum bola' asari qahramoni – Qoravoyning yoshi dastlabki nashrda 17, keyingi nashrda 14 deb berilgan. Bunda ham qahramonning hatti –harakati va yoshi o'rtasida muvofiqlik hisobga olingan.

Bu bevosita yozuvchining tuzatishlari. Shunday holatlar bo'ladi, asar matni noshirlar tomonidan yoki adabiyotshunoslar tarafidan atayin o'zgartiriladi. 'O'tkan kunlar' romani bir necha o'zgartishlar bilan nashr etib kelingani ko'pchilikka ma'lum.

3.Lug'atlarga asoslanish usuli. Asar tili, ayniqsa tarixiy mavzudagi asar yoki tarjima asarlarining til xususiyatlari tekshirilayotgan paytda tegishli lug'atlarga murojaat qilish lozim bo'ladi. Masalan, 'Shayboniyxon' dostoni tilida qo'llanilgan gudar, savash, sovut, sodoq, g'ul, tuv, baydoq kabi o'sha davr ruhiyatiga mos harbiy atamalar ma'nosini bilish asarni puxta o'rganishga yordam beradi. Bu-ku bir necha yuz yil oldingi asar ekan, o'tgan asr boshlarida yozilgan asarlar uchun ham lug'at tuzish oddiy ehtiyojga aylanib bormoqda. Masalan, Muqimiy, Furqat, Zavqiy, Avaz O'tar, Abdulla Qodiriy, Abdurauf Fitrat, Abdulhamid Sulaymon o'g'li CHO'lpon kabi shoir va yozuvchilarning asarlar uchun maxsus, so'zlarning bevosita asarda reallashgan ma'nosiga asoslanib tuzilgan lug'atlar tayyorlanishi kerak. 'O'tkan kunlar'da har bir sahifa ostida ayrim tushunarsiz so'zlarning izohi berib borilgan. Masalan, utta - u yerda; siporish - topshiriq; muvofiqtuttab' - ta'bga mos, munosib; ashrof - e'tiborli kishilar, ulug'lar; mushovir - maslahatchi; musohib - hamsuhbat kabi. Va bu faqat mazkur asardagina emas boshqalarida ham shunday. Lekin adibning barcha asarlarining tiliga bag'ishlangan maxsus lug'at tayyorlanishi lozim. J.Lapasovning 'Badiiy matn va lisoniy tahlil' deb nomlangan qo'llanmasida muayyan bir badiiy matnning lug'atini tuzish bo'yicha namunalar hamda lug'at ustida ishlash bo'yicha muhim ko'rsatmalar berilgan. Olim to'g'ri ta'kidlaganidek: 'Badiiy matnning lisoniy tahlilini turli-tuman lug'atlarsiz tasavvur qilish qiyin. Lug'at ustida ishlash o'quvchi va talabalarning so'z boyligini, og'zaki va yozma nutqini o'stirishning eng muhim omillaridan biri bo'lib hisoblanadi va shu lug'at yordamida nafaqat so'zlarning tub ma'nosini, balki ko'chma ma'nolari, har bir so'zning qaysi til unsuri ekanligi, etimologiyasi (so'zning kelib chiqish tarixi va tadrijiy rivoji), tarkibi, ba'zan esa grammatik shakli bilan yaqindan tanishiladi.'

¹ Миртожиев М., Махмудов Н. Тил ва маданият. –Т: «Ўзбекистон», 1992.

² Бу ҳақда қаранг: Йўлдошев М. Чўлпон сўзининг сирлари. –Т: «Маънавият», 2002.

3.Lisoniy birliklar indeksini tuzish usuli. Badiiy matnning lingvopoetik tahlili jarayonida asardagi lisoniy birliklarning indeksini tuzib chiqish talab qilinadi. Buning uchun dastlab, asardagi eng ko‘p qo‘llanilgan, asar badiiyati uchun xarakterli bo‘lgan birliklar (masalan, iboralar, sinonimlar, antonimlar yoki epitetli birikmalar, metonimiya, metaforalar bo‘lishi mumkin) aniqlanadi. Keyin alifbo tartibida terib chiqiladi. Bu yozuvchining lisoniy mahoratini yoritishda faktik material vazifasini o‘taydi. Masalan, mohir so‘z san’atkori Abdulla Qahhorning ‘Sarob’ romanida qo‘llangan yuzdan ziyod ibora, metafora yoki metonimiyalarning indeksini quyidagi tarzda tuzib chiqishimiz mumkin: (5 jildlik. 1-jild. Toshkent, G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti. 1987 yil.)

Tahlil tiplari

Badiiy matnni tahlil qilishning tamoyil va usullari bo‘lganidek, o‘ziga xos tiplari ham mavjud. Tahlilning maqsadi, yo‘nalishi va qamrovini asar hajmi jihatini hisobga olib ikkiga ajratish mumkin: **tematik** va **kompleks** tahlil.

1.Tematik tahlil deganda, biror bir badiiy asarni tilning bir jihati bo‘yicha va ma’lum tamoyil, usullar bo‘yicha tahlil qilish nazarda tutiladi. Tematik tahlil asosan, til sathlaridan biri bo‘yicha amalga oshiriladi. Masalan, Cho‘lponning ‘Kecha va kunduz’ nomli romanini leksik-semantik jihatdan tahlil qilamiz, deylik. Asardagi lug‘aviy birliklar (ayrim so‘zlar, iboralar, maqollar, matallar, aforizmlar) ajratib olinadi. Lug‘aviy birliklar asar badiyatiga qay darajada xizmat qilishi, an’anaviy yoki individual ekanligi aniqlanadi. Matn komponentlarini birikish usullari alohida o‘rganiladi. Matn tiplari va uning o‘ziga xos xususiyatlari haqida fikr yuritiladi.

2.Kompleks tahlil. Tilning barcha sohalariga xos birliklar va ularning muayyan bir asarda qo‘llanishini matnning umumiy mazmuni, janri, tarkibiy tuzilishi bilan o‘zaro bog‘liqlikda olib o‘rganish kompleks tahlilning asosini tashkil etadi. Bu xildagi tahlil umumfilologik yo‘nalish, mazmun va xarakter kasb etadi. Shuning uchun matnni tahlil qilishdan avval adabiyotshunoslik va tilshunoslik bilan aloqador sohalarining tamal qonuniyatlaridan albatta xabardor bo‘lishimiz kerak. Bunday tahlil xususiylikdan umumiylikka o‘tish tamoyiliga muvofiq olib boriladi. Kompleks tahlil biror bir ijodkorga bag‘ishlangan bo‘ladi. Bunday tahlilni bir asarni turli sathlar bo‘yicha yoki bir necha asarni bir sath bo‘yicha o‘tkazish mumkin. Masalan, Abdulla Qodiriyning ‘O‘tkan kunlar’ romani lingvopoetikasi (til sathlari bo‘yicha). Yoki Abdulla Qodiriy asarlari lingvopoetikasi. Bunda adib qalamiga mansub barcha asarlarning lisoniy xususiyatlari tekshiriladi va natijalar umumlashtirib tahlilga tortiladi. Bu oson ish emas. Shuningdek, bir yoki ikki kishining ishi ham emas. Adib asarlarini har taraflama tekshirish, tahlil qilish, shu kungacha qilingan barcha ishlarni bir joyga to‘plash, tasniflash, indeksli ma’lumotlar bazasini yaratish, zaruriy lug‘atlarni tayyorlash va boshqa ishlarni amalga oshirish jadal sur‘atlar bilan rivojlanib borayotgan lingvopoetikaning faoliyat doirasiga kiradi. Adabiyotshunoslikda B.Fransning V.Shekspir asarlari tiliga bag‘ishlangan ‘Shakespeare grammatik’ deb atalgan yirik hajmli asari alohida e’tiborga molik ish sifatida e’tirof qilinadi. Unda shoir ijodi tilning barcha sathlari bo‘yicha tahlilga tortiladi. Shu bilan birga ijtimoiy tuzum, shoirning falsafiy dunyoqarashi, hayot tarzi, shoirning zamondoshlarining shoirga munosabati yoki shoirning o‘z zamondoshlariga munosabati, davr bilan bog‘liq estetik tafakkur tarzi va hokozolar haqida ham ma’lumotlar berib boriladi. Mazkur tadqiqotdan faqatgina shoir asarlarining tili emas, balki o‘sha davr tili haqida ham noyob ma’lumotlarni olish mumkin.¹ Lekin shuni unutmaslik kerakki, badiiy asar tom ma’noda estetik voqelikdir. Uni tematik tahlil qilamizmi, kompleks tahlil qilamizmi bundan qat’i nazar, asarning estetik hodisa sifatidagi mohiyatini nazardan chetda qoldirmasligimiz kerak.

Biror bir she’rni, hikoya yoki romanni o‘qiyotganimizda asar mazmunini yakka-yakka so‘zlardan yoki ayrim iboralardagina emas, balki matn deb ataluvchi butunlik bilan munosabatga kirishgandan so‘nggina anglay boshlaymiz. Badiiy asarni gazeta o‘qigandek o‘qib bo‘lmaydi. Badiiy asarni o‘qish uchun ham alohida tayyorgarlik kerak. Voqealar tizimini kuzatib borish bilangina asar o‘qigan bo‘lib qolmaysiz. O‘zingizda faol o‘qish tarzini shakllantirishingiz zarur, aks holda asar o‘qish shunchaki vaqt ‘o‘ldirish’ mashg‘uloti bo‘lib qolaveradi. Xo‘sh, faol o‘qish tarzini shakllantirish uchun nima qilish kerak? Buning uchun yozuvchi va matn bilan haqiqiy muloqotga

¹Бу ҳақда қаранг: Wellek R. Edebiyat teorii.-Izmir. Akademi kitabevi. 1993.

kirishishingiz talab qilinadi. Ularga o'zingizning savollaringizni muntazam berib borishingiz zarur. Matnni har tomonlama tahlil qilib borishingiz kerak. Matn mohiyatiga kirib borish uchun avvalo tilshunoslik va adabiyotshunoslikning tamal qonuniyatlaridan xabardor bo'lish lozim. Quyida sizga havola qilinayotgan tahlil tartibi qat'iy-qotma tartib emas, uni tahlil obyekti va metodiga qarab o'zgartirishingiz mumkin.

A. Dastlabki tayyorgarlik. Har qanday badiiy asarni o'qish uchun dastlabki tayyorgarlik zarur bo'ladi. Bu tayyorgarlik aslida avtomatik tarzda namoyon bo'ladi. Masalan, biror bir asarni o'qimoqchi bo'lganingizda asar muqovasining o'ziyoq sizga dastlabki ma'lumotlarni beradi. Muqovaning bezatilishi, muallif ismi-sharifi, hatto roman deb yozib qo'yilgan bo'lsa, o'sha so'zning o'zi ham matn bilan munosabatga kirishishingizni ta'minlaydi. Biz aytmoqchi bo'lgan tayyorgarlik ham shunga yaqin faqat biroz vaqt, biroz qunt va jiddiyat talab qilishi bilan farqlanadi. Bu tayyorgarlikni to'rt odimda umumlashtirishga harakat qildik.

Birinchi odim. Matnga aloqador ma'lumotlarni o'rganish.

- Asarning nomi, yozuvchisi, nashr etilgan yili va joyi. Hajm belgisiga ko'ra matn turini aniqlash.

- Matn haqidagi yozuvchining yoki nashrga tayyorlovchining kirish so'zi.

- Matn turini aniqlash.

Ikkinchi odim. Matn tuzilishini o'rganish.

- Matnning tashkil tarzini o'rganish. Bob, fasl, qism, bo'lim va ularning nomlarini, nazmiy asar bo'lsa bayt, misra kabi tashqi xususiyatlarini aniqlash.

- Yordamchi qismlarini aniqlash. Epigraf, epilog, agar nazmiy asar bo'lsa sarlavha, atov so'zi bayt, misra kabilarni aniqlash.

Uchinchi odim. Matnni birinchi marta o'qish. Matnni sinchiklab o'qish va tushunilishi qiyin bo'lgan joylarni belgilab borish, o'qish jarayonida e'tiborni tortgan so'z, ibora, maqol-matal va ayrim epizodlar yoniga belgi qo'yib borish tavsiya qilinadi.

To'rtinchi odim. Matn va ijtimoiy hayot o'rtasidagi aloqani o'rganish.

-Matn qaysi davrda, qayerda, qanday ijtimoiy muhitda yozilganligini aniqlash.

-Matnda qalamga olingan voqealar qaysi hudud va qaysi davr uchun xosligini aniqlash. Matnning ifoda maqsadi va mazmuniga ko'ra turini belgilash.

-Matn yozilgan davr va yozuvchi mavqei. Yozuvchiga zamondoshlarining munosabati va yozuvchining zamondoshlariga munosabati.

-Yozuvchining boshqa asarlari va siz tahlil qilayotgan asari o'rtasidagi aloqadorlik. Bu asarning boshqa asarlardan farqi.

B. Matn va til estetikasi. Sizga ma'lumki, til kommunikativ (aloqa quroli, vositasi), ekspressiv (fikrlarni ifodalash), konstruktiv (fikrlarni shakllantirish), akkumulyativ (ijtimoiy tajriba va bilimlarni to'plash, saqlash) kabi bir necha funksiyalarni bajaradi. Shunga ko'ra matndagi til birliklari muayyan maqsadga yo'naltirilgan bo'ladi (ya'ni, kim-nima, kimga-nimaga, kim haqida-nima haqida).

Birinchi odim. Badiiy nutq ko'rinishlarini belgilash.

-Monologik nutq, dialogik nutq, parallel nutq. Ichki nutq, tashqi nutq. Qahramonlarning yozma nutqlari, gazeta va jurnallardan olingan nutq ko'rinishlari.

-Hikoyachi shaxsini aniqlash. Kim hikoya qilyapti? Hikoyachi kim haqida gapiryapti? Hikoyachi o'zini bevosita ifodalayaptimi yoki bilvosita?

-Hikoyachi nutqining ko'rinishlarini belgilash: xolis nutq, munosabatli nutq. Ichki nutq, tashqi nutq.

-Qahramon shaxsini aniqlash. Bosh qahramon kim? Qaysi toifa-tabaqa yoki ijtimoiy qatlam vakili? Qahramon fe'l-atvori, dunyoqarashini aniqlash.

-Qahramon nutqining ko'rinishlarini belgilash. Xolis nutq, munosabatli nutq. Ichki nutq, tashqi nutq.

Ikkinchi odim. So'zning estetik vazifasi.

-Badiiy asarda yozuvchi tomonidan atayin qo‘llangan so‘zlarni aniqlash. Nega aynan shu so‘zni qo‘llaganligi, bu so‘zning asar mazmuni va estetikasi uchun qay darajada ahamiyat kasb etishi haqida fikr yuritish.

-Tarixiy, arxaiik va yangi so‘zlarni aniqlash, ma’nosini izohli lug‘atlarga asoslanib sharhlash. Ularning asarda qo‘llanilish o‘rni va sababini belgilash.

-Iste’mol doirasi chegaralangan so‘zlar(kasb-hunar so‘zlari, shevaga oid so‘zlar, chet va dag‘al so‘zlar)ni aniqlash, ma’nosini zaruriy lug‘atlarga asoslanib sharhlash. Ularning asarda qo‘llanilish o‘rni va sabablarini izohlash.

-Ma’nodosh, shakldosh, paronim va zid ma’noli so‘zlarni aniqlash. Ularning asar mazmuniga qanday ta’sir etganligi haqida mulohaza yuritish.

-Fonetik-fonologik o‘ziga xosliklarni belgilash. Tovush takrori, tovush tushishi, tovushlarning qavatlanishi kabi hodisalarning asarda qo‘llanilishi va ular yordamida erishilgan ekspressivlik haqida fikr yuritiladi.

-Matndagi morfologik o‘ziga xosliklarni aniqlash. Masalan, ot so‘z turkumidagi so‘zlarni ketma-ket keltirish yoki takrorlash orqali erishilgan ta’sirchanlik, sifatlarni uslubiy maqsadlarda qo‘llash, olmoshlarning matndagi vazifasi, fe’l nisbatlaridan emotsional-ekspressiv maqsadlarda foydalanilganlik kabilarni aniqlash.

-Matnning sintaktik o‘ziga xosliklarini aniqlash. Yozuvchi tomonidan atayin qo‘llanilgan so‘z birikmalarini topish va nega qo‘llanilgani haqida fikr yuritish. Gap turlarini aniqlash. Qaysi turdagi gaplardan ko‘proq foydalanilganligini belgilash va yozuvchining maqsadi haqida fikr yuritish. So‘z tartibi, inversiya, antiteza, parallelizm, ellipsis kabilar.

- Abzats. Abzats qismlarinig joylashtirilishi. Tema-rematik munosabat. Abzatslarni bir-biriga bog‘lovchi vositalar. Distant va kontakt aloqa. Mazmuniiy o‘q, mazmuniiy yaqinlik va mazmuniiy izchillik tushunchalari abzats tahlili asosida sharhlanadi.

V.Badiiy matn va tasviriy vositalar. Har qanday badiiy asarning ta’sirchanligini unda qo‘llanilgan badiiy tasvir vositalari ta’minlaydi. Ularsiz badiiy asar quruq va zerikarli bo‘ladi. Chunki kitobxon uchun asarda qalamga olingan voqealargina muhim emas. Balki, voqealar qanday ifodalangani ahamiyatlidir. Yozuvchining mahorati badiiy tasvir vositalarini qay darajada ishlata olishiga bog‘liq bo‘ladi.

-Metafora, metonimiya, sinekdoxa, kinoya, o‘xshatish, farqlash, jonlantirish, mubolag‘a, kichraytirish, antiteza, parafraza, oksyumoron kabilarni aniqlash va ularning badiiy matndagi o‘rni, ahamiyatini yoritish.

-Ibora, maqol va matallar, hikmatli so‘zlar, ta’sirchan birikmalarni belgilash. Kimning nutqida, qanday muhitda, qay maqsadda, o‘rinli-o‘rinsiz qo‘llanilishi kabilar haqida fikr yuritiladi.

-Matnlararo aloqadorlikni aniqlash. Matn variantlarini qiyoslash. Matn ichida qo‘llanilgan o‘zga matn ko‘rinishlarini (nazira, taqlid, naql, hadis, rivoyat, miflar, afsonalar, didaktemalar) aniqlash va asar mazmuni bilan qay darajada uyg‘unligi haqida fikr yuritish.

G.Estetik hodisa sifatida matn.

Badiiy asar agar kitobxonlar e’tiborini tortgan bo‘lsa, albatta bu asar haqida gazeta, jurnallarda, turli adabiy tanqidiy kitoblarda, ilmiy tadqiqot ishlarida u yoki bu darajada fikr-mulohazalar berilgan bo‘ladi. Asar haqidagi tanishtiruv maqolalar, taqrizlar munaqqidlarning fikrlari bilan tanishish fikr ufqingizni kengaytiradi. Shuningdek, tahlil xolisligini ta’minlashga yordam beradi.

-Yozuvchi uslubi va asar yozilgan davrdagi yetakchi uslublarni aniqlash. Asar tili va davr tili o‘rtasidagi aloqadorlikni aniqlash. Asarning boshqa tillarga tarjima qilinishi, adabiyotshunoslik nuqtai nazaridan asar ahamiyatini belgilash kabilar tahlil tugalligiga xizmat qiluvchi omillar hisoblanadi.

Badiiy asar lisoniy jihatdan tahlil qilinayotganda mavzuga aloqador ilmiy-nazariy adabiyotlardan foydalanilsa maqsadga muvofiq bo‘ladi. Faqat foydalangan adabiyotingizni albatta havolada ko‘rsatgan bo‘lishingiz lozim. Adabiyotni havolada ko‘rsatishning ham o‘z tartibi bor. Masalan, biror bir asardan olingan ko‘chirma keltirdingiz deylik. Qo‘shirnoqdan keyin havola

raqami qo'yiladi. O'sha sahifaning pastki qismiga havola raqami qo'yiladi va muallifning ismi sharifi, asar nomi, nashr joyi, yili va ko'chirma olingan sahifa raqami yoziladi.

Agar asardan ko'chirma olmay mazmunidan foydalangan bo'lsangiz havolada muallif ismidan avval 'Bu haqda qarang' birikmasini qo'shib qo'yasiz. Bir asardan bir necha o'rinlarda foydalangan bo'lsangiz birinchisida to'liq yoziladi, keyingilarida esa muallif ismi sharifidan keyin 'O'sha asar' yozuvi va sahifasi ko'rsatiladi. Asar umumiy adabiyotlar ro'yxatida berilganida siz foydalangan sahifa raqami emas, balki asarning necha sahifadan iborat ekanligi yoziladi. Asarni tahlil qilishning metodik shartlaridan biri asar mazmunini uning tasviriy-ifodaviy vositalari bilan bog'liq holda qarashdir. Yana bir asosiy qoida asar ustida ishlash jarayonida ta'lim-tarbiyaviy vazifalarni umumiy ravishda amalga oshirish hisoblanadi. Bu qoidalar asar ustida ishlashning asosiy yo'nalishini belgilaydi, shuningdek, matnni tahlil qilish jarayonida o'quvchilar bajaradigan topshiriqlarni va muhokama qilish uchun ularga beriladigan savollarning xarakterini aniqlab olishga yordam beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Qosimova K., Matjonov S., G., ulomova X., Yo., Idosheva Sh., Sariyev Sh. Ona tili o., qitish metodikasi. –T.: Noshir, 2009.
2. Zunnunov A. va boshq. Adabiyot o., qitish metodikasi. - T.: O., qituvchi, 1992. 160 – bet.
3. Оллокулова, Ф. (2022). Социально-педагогическое значение формирования научно-исследовательской деятельности учеников начальных классов на основе концентризма. Общество и инновации, 3(10/S), 128–134. <https://doi.org/10.47689/2181-1415-vol3-iss10/S-pp128-134>
4. Ollokulova F.U. VALUE RELATIONSHIPS IN YOUNG PEOPLE AND THE UNIQUENESS OF THEIR DECISION MAKING Teacher of the Department of Theory and Practical of Primary Education. ISSN: 2776-0979, Volume 3, Issue 9, Sep., 2022
5. Bosimova, M. D. qizi, & Olloqulova, F. U. (2023). TA'LIM VA TARBIYA JARAYONIDA UMUMMADANIY DUNYOQARASHNI SHAKLLANTIRISH. INTERNATIONAL CONFERENCES, 1(1), 692–695. Retrieved from <http://erus.uz/index.php/cf/article/view/1275>

KREATIV YONDASHUV ASOSIDA TALABALARNING DARSGA QIZIQISHINI OSHIRISH USULLARI

Ozodova Madina Hamza qizi

Buxoro davlat universiteti

2-bosqich tayanch doktoranti

Телефон: +998913115323

ozodovam81@gmail.com

m.h.ozodova@buxdu.uz

Annotatsiya: Ushbu tezisda krativlik, krativ yondashuv asosida darslarni tashkil etishning samaradorliklari haqida fikr yuritilgan bo'lib, talabalarning darslarga qiziqishini oshirishning usullari haqida ham mulohazalar keltirilgan.

Аннотация: В данной дипломной работе рассматривается эффективность организации занятий на основе творчества, творческого подхода, а также комментируются способы повышения интереса учащихся к занятиям.

Abstract: This thesis discusses the effectiveness of organizing classes based on creativity, a creative approach, and also comments on ways to increase students' interest in classes.

Калит so'zlar: kreativlik, kreativ yondashuv, talaba, dars, usul, jarayon, ijodkorlik.

Ключевые слова: творчество, творческий подход, ученик, урок, метод, процесс, творчество

Key words: creativity, creative approach, student, lesson, method, process, creativity

Kirish. Malakali kadrlar tayyorlashning muhim omillaridan biri – bu ta'lim sifati va samaradorligini oshirishdir. Mamlakatimiz Prezidenti Shavkat Mirziyoyev Oliy Majlis va O'zbekiston xalqiga yo'llagan Murojaatnomasida ta'lim xizmatlari sifatini oshirish hamda jamiyatni rivojlantirish bo'yicha muhim vazifalarni belgilab berdi. Xususan, prezidentimiz

Narziyeva Mastura Sunnatovna. BOSHLANG'ICH SINFLAR O'QUVCHILARIDA INNOVATSION YONDASHUV ASOSIDA KOMMUNIKATIV KOMPETENSIYALARNI RIVOJLANTIRISH	214
Nematova Nigina Nabiyeвна. TANQIDIY FIKRLASHNI RIVOJLANTIRUVCHI INTERFAOL METODLAR.	216
N. A. Gulyamova. JAMOA BO'LIB ISHLASH ORQALI O'QUVCHILARINING KREATIV FIKRLASHINI RIVOJLANTIRISH.	219
O'ktamova Mehriygo A'zamovna. BOSHLANG'ICH SINFLARDA BADIY MATN TAHLILINI TAKOMILLASHTIRISH.....	222
Ozodova Madina Hamza qizi. KREATIV YONDASHUV ASOSIDA TALABALARNING DARSGA QIZIQISHINI OSHIRISH USULLARI	229
Q.Q.Qobiljonov. SPORT TA'LIM YO'NALISHI TALABALARI KASBIY TAFAKKURINI RIVOJLANTIRISHDA PEDAGOGIK MUOMALANING O'RNI.....	231
Tosheva Nurzoda Toshtemirovna, Odilova Sevinch Kozimovna. BOSHLANG'ICH SINFLAR O'QUVCHILARIDA KREATIVLIKNI RIVOJLANTIRISH OMILLARI	233
Rasulov Mirzobek Toxirovich. KIMYO FANINI O'QITISHDA INTERAKTIV TEXNOLOGIYALAR. TANQIDIY FIKRLASH TEXNOLOGIYASI.....	236
Rasulova Zilola Durdimurotovna. BO'LAK O'QITUVCHILARIDA KREATIV TASAVVURLARNI RIVOJLANTIRISHDA INNOVATSION YONDASHUV.....	239
Turdiqulova Luiza Zayniddinovna. TA'LIMDA KREATIVLIKNI RIVOJLANTIRISHDA PEDAGOGIK QOBILIYATNING OMILLARI VA MUHIM XUSUSIYATLARI.	241
Temirov Abdumalik Ikromovich, Homitova Mehrangiz Hoshim qizi. TA'LIMDA KREATIV VA TANQIDIY YONDASHUV INNOVATSION FAOLIYAT MAZMUNI SIFATIDA.	244
Turdiqulova Luiza Zayniddinovna. MAKTABGACHA TA'LIM TASHKILOTI VA OTA-ONALAR O'RTASIDAGI O'ZARO HAMKORLIK JARAYONLARI.....	246
Ulasheva Umida Maxmadamin qizi. TA'LIM JARAYONIDA BADIY ADABIYOTDAN FOYDALANISH ORQALI O'QUVCHILARNING LINGVISTIK KOMPETENTLIGINI SHAKLLANTIRISH	249
Umirova Navruza Mamasoliyevna. OLIY TA'LIMDA TALABALAR MUSTAQIL DUNYOQARASHINI KENGAYTIRISHDA TANQIDIY VA KREATIV FIKRLASHNING AHAMIYATI.....	253
Usmonova Oydin Sherali qizi. TALABALARNING TANQIDIY FIKRLASHINI TAKOMILLASHTIRISHDA "MASNAVIYI MANAVIY" HIKOYALARIDAN FOYDALANISH	255
Valiyeva Marjona Jo'rabekovna. BOSHLANG'ICH SINFLAR O'QUVCHILARINING SINFDAN TASHQARI FAOLIYATIDA KREATIV YONDASHUV MASALALARI	257
O.E.Xudayberganov. KURASHCHILARNI TAYYORLASHDA RUHIY TAYYORGARLIKNI AHAMIYATI.....	258
Алимова Мавлуда Адиз кизи. КРИТИЧЕСКОЕ МЫШЛЕНИЕ И НЕКОТОРЫЕ ФАКТОРЫ, ВЛИЯЮЩИЕ НА ЕГО РАЗВИТИЕ	261
B.N.Yuldashev. Sonlarni raqamlashni o'rganishda ijodiy mazmundagi o'quv topshiriqlari	263
Мухамедова Ситора Азаматовна. СОВРЕМЕННОЕ МУЗЫКАЛЬНОЕ ВОСПИТАНИЕ В ШКОЛЕ : ЗАДАЧИ И СОДЕРЖАНИЕ	265
Muhammadieva Durdona Odil qizi, Nazarova Rushana. MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARNI MUSTAQIL FIKRLASHGA O'RGATISH YO'LLARI.	267